

Саргашкаев Э.А.

**ТӨРТ ТҮЛҮК МАЛ БАГУУ- КЫРГЫЗДАРДЫН
НЕГИЗГИ ЧАРБАЛЫК МАДАНИЯТЫ КАТАРЫНДА
(тарыхый этнографиялык талдоо)**

Саргашкаев Э.А.

**ВЫРАЩИВАНИЕ РАЗНЫХ ВИДОВ СКОТА КАК ОСНОВА
ХОЗЯЙСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ КЫРГЫЗОВ
(историко этнографический анализ)**

Орто Азия жана жана Казакстандын элдеринин этникалык тарыхы, чарбалык, материалдык жана руханий маданияты бул зор тарыхый аймактардын жана алар менен чектеш Алдыңкы Азиянын, Казакстандын, Урал боюунун, түштүк Сибирдин, Борбор Азиянын калктарынын татаал этникалык процесстеринин жана өз ара маданий таасирлеринин жемиши болуп саналат. Мына ушул маанилүү өнүгүштөгү өзгөчө орунду кыргыздар ээлеп турат. Кыргыз элинин этникалык жана маданий тарыхынын негизги маселелерин чечүү үчүн башкы булактар катарында жазуу булактары, археологиялык жана лингвистикалык изилдөөлөрдүн маалыматтары кызмат кылып келген. Этнографиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары белгилүү бир даражада пайдаланылып, эске алынып турган. Бирок бул күнгө чейин, этнографиянын фактылары анча олуттуу мааниге ээ болгон эмес. Этнографиялык материалдар кыргыздардын гана эмес, белгилүү бир даражада алар менен кошо жүргөн тарыхый этногенетикалык процесстер менен байланышкан, башка элдердин да этникалык маданий тарыхынын көптөгөн кардиналдуу проблемаларын чечүүгө жөндөмдүү экендигин мезгил көрсөтүп турат.

Этногенетикалык жана тарыхый маданий байланыштарды изилдөө үчүн салыштырма-этнографиялык талдоо методун колдонуу туура методологиялык негизди берет. Салыштырма-этнографиялык талдоо методу кыргыздардын, көчмөн жана жарым көчмөн турмушта жашаган чарбасынын башкы багыты экстенсивдүү мал чарбачылыгы, бир аз аңчылык жана дыйкачылык кылган элдер менен болгон этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштарын табууга колдонулат. Чыныгы маанидеги этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштардын көптөгөн элдер үчүн жалпылыгы бар. Бирок насил башка кээ бир көрүнүштөрүн ажырата билүү керек. Алсак, кыргыздардын коомдук түзүлүшүнүн бир катар институттары, чарба жүргүзүү өзгөчөлүктөрү, нике-үй бүлө мамилелеринин көптөгөн маселелери коомдук өнүгүүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүгүнүн жагдайына жана түздөн түз курчап турган жаратылыш шарттарынын тийгизген таасирлеринин натыйжасында калыптанып келгендигин белгилеп кетишибиз керек. Кыргыз элин башка элдерден айырмалап турган этникалык тарыхын, турмуш тиричилигин, үрп-адат, салт санааларын, диний ишенимдерин жана чарба жүргүзүү маданияттарын окуп үйрөнүүдө,

КУИАнын тарых институтунун этнография секторунда жыйналган маалыматтар жана белгилүү кыргыз этнографтары С.М.Абрамзон, Т.Баялиева, А.Алымбаева, К.Мамбеталиева, К.Антипина, С.Аттокуров, А.Асанкановдун эмгектери, кыргыз элинин тарыхый-фольклордук жана элдик оозеки чыгармалары, эпос, кенже эпостору зор мааниге ээ.

Археологиялык маалыматтарга таяна турган болсок, байыртан бери кыргыздар байырлап келген тарыхый аймактарда (Түштүк Сибир, Казакстан ж.б) жана Кыргызстанда б.з.ч. 1 миң жылдыктардан тартып эле чарба жүргүзүү өзгөчөлүктөрүнө жараша эки маданияттын (Чуст жана Андрон) өкүлдөрү болгон элдер жашап келгендиги белгилүү. Ал эми кыргыздар байыртадан эле көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбачылыгы менен алектенген “Андрон маданиятынын” өкүлдөрүнөн болорун тарыхтан талашсыз билебиз. Ошондуктан кыргыздардын мал чарбачылыгынын салтка айланып калгандыгы бул маалыматтарга байланыштырылбай каралышы мүмкүн эмес.

Кыргыздар жашаган аймактардын табигый шарттары малды жыл бою жайытта кармоого мүмкүчүлүк берген. Тоолуу жер жана өзүнүн климаттык шарттары, өскөн өсүмдүктөрү жагынан улам өр талаша жайгашкан ар кыл зоналар малчылардын кылымдап калыптанган көчүп конуусун жыл бою улантып туруучу циклин дайыма жүзөгө ашырууларына ыңгайлашып, бир жайыттан экинчисине малжаны менен конуш которуп жүрүшүнө шарт түзгөн. Кыргыздардын төрт түлүк мал менен байланышкан күнүмдүк жашоо тиричилиги, кыргыз элинин этнофилософиялык, этнопсихологиялык мүнөзүнүн каыптанышынын негизги фактору болгон.

Мал өстүрүү чарбачылыгынын багыты тарыхый шарттарга жараша өзгөрүп турган. Байыркы жана орто кылымдарда элдер, уруулар арасында территориялык жер-жайыт талашуу согуштары тез-тез болуп, чет элдик баскынчылар жапырып кирип келип турган кезде кыргыздар негизинен жылкы кармашып, көчүп конууга кыбыр мал катары кой, уй, төө азыраак санда багылган. Кыргыздардын негизги чарбалык иштеринен кабар берген эзелки жазма даректер көп жана ар түрдүү. Айрыкча кыргыздардын мал чарбачылыгы тууралуу маалыматтар абдан кеңири айтылат. Мисалы: Тан доорундагы жылнаамаларда кыргыздардын жылкылары эттүү жана алыбеттүү, алрдын мыктылары жер чапчып, ыргыштап турат. Төөлөрү менен уйлары бар, бирок

эң мүрөлү уй менен кой. Бай адамдар бир нече миңден мал кармашат” деп айтылат. Кыргыздар эт жеп, бээнин сүтүн ичишет, алардын өлкөсү сууга жана жайытка бай”. Бул маалыматтардын тууралыгын мусулман тарыхый булактары дагы ырастайт: Кыргыздардын арабасы, койлору, уйлары менен жылкылары алардын негизги оокаты болуп саналат. Алар булгундуу жерлерди, тулаңдуу мэлүүн төрлөрдү жана шалбааларды издеп көчүп, конуп жүрүшөт” деп баяндалат.

Кыргыздар Тан империясынын сарай-базарларына өздөрүнө керектүү буюмдарга айырбашташ үчүн маа-маал жылкыларды айдап келип турушкандыктан, алар тууралуу кытай катчылары кеңири маалымат жазып калтырышкан. Атап айтканда кыргыз жылкыларынын казанаттуу касиетин, асыл тукумдуулугун бийик баалап, жылнаамачылар аларды” Лир-ю элине татыктуу тай күлүктөр” деп аташкан. Айрым изилдөөчүлөр кытай жазма даректериндеи ушундай маалыматтарга таянып, кыргыздар жылкылардын ар түрдүү тукумдарын асыршса керек деп божомолдошот.

Көчмөн малчы кыргыздардын турмуш-тиричилигинин айрым бир нерселери менен байланышкан ырым-жырымдары жана ишенимдерине, мал чарба культуна тиешелүү ырымдарды кошууга болот. Алсак, музоо туулганда айтылуучу “кылоо-кылоо” ырымы бар. Уй туугандан кийин саап

алынган ууз сүттү бышырып, туугундарга кошуна колондорго ооз тийгизип, жакшы тилектер айтылган. Андан кийин музоонун башына үч жолу тийгизишип, жонуна сүйкөшүп “миң уйдун башы бол” деп ырымдашкан. Мал культуна байланышкан дагы ырымдын түрү “мал телүү” деп аталган. Бул ырым төрт түлүк малдын түрүнө колдонулган. Жылкычылыар арасында койдун “кары жилигине” чоң маани берилген, Эгер ал жилик жылкычылардын боз үйүндө турса, ал жалгыз калганда өзүн коопсуз сезген. Кары жилик жылкы кайтарат деп дагы эсептешкен. Бул жилик кыргыздарда ыйык сезилип “ууру-бөрүдөн” коргоп эр жигитке жолдош болот деген дагы түшүнүк болгон

Колдонулган адабияттар:

1. Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана / Отв. ред. С. М. Абрамзон, А. Орозов. – Л. : Наука Ленингр. отд-ние, 1973. 260 с.
2. Айтмамбетов Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX – нач. X в. – Фрунзе, 1967.
3. Жапаров А. З. Организация кочевого хозяйства и виды скота. Общественная организация кыргызов (конец XIX – нач. X вв.). Бишкек НАН КР. С. 79-80.
4. Сыдыков А. Организация выпаса скота в кочевой группе. // А. Сыдыков национальный лидер. – Бишкек: Кыргызстан, 1992. С. 133.